

Aleksy Piasta

Piotrków Trybunalski

Piotrków Trybunalski w okresie I wojny światowej¹

W historiografii brakuje prac przedstawiających miasta polskie w okresie I wojny światowej. Wyjątkiem od reguły jest książka prof. Krzysztofa Dunin-Wąsowicza, autora — jak to sam określił — próby monografii historii Warszawy². Poszczególni historycy bądź też zespoły badawcze zajmowali się przede wszystkim opracowywaniem całościowych monografii. Także Piotrków Trybunalski doczekał się swojej pozycji przygotowanej przez grono historyków łódzkich pod kierunkiem naukowym prof. Bohdana Baranowskiego³. W pewnym sensie za monografię miasta można uznać też anglojęzyczną pracę Amerykanina Bena Giladiego⁴. Jednak zasadniczym celem autora było napisanie historii piotrkowskiej społeczności żydowskiej na tle ogólnych dziejów miasta. Tak więc brak jest pozycji przedstawiającej całościowo dzieje Piotrkowa Trybunalskiego w okresie 1914–1918.

Celem dysertacji jest wypełnienie tej luki i napisanie historii Piotrkowa Trybunalskiego w szczególnym okresie dziejów, za jaki należy uważać okres I wojny światowej, nazywanej wkrótce „Wielką Wojną” (ówczesne społeczeństwa nie zdawały sobie bowiem sprawy, że mógłby je spotkać jeszcze większy kataklizm). Wojna, w wyniku której Polska miała odzyskać niepodległość, spowodowała olbrzymie straty w gospodarce Piotrkowa, dezorganizując życie codzienne, wpędzając w bezprzykładną nędzę tysiące mieszkańców, zmieniając skład demograficzny ludności, przez pewien krótki okres podnosząc rangę polityczną miasta, by zaraz potem sprowadzić je do szeregu prowincjonalnych miast powiatowych. Paradoksalnie kilkuletnia okupacja miasta przez wojska austriackie stworzyła warunki do bujnego rozwoju kultury i szkolnictwa polskiego różnych szczebli. Moja praca stanowi próbę pokazania i prześledzenia zmian dokonujących się w warunkach wojennych we wszystkich dziedzinach życia codziennego. W konkluzji każdego z rozdziałów staram się dokonać swego bilansu zysków i strat.

---

¹ Autoreferat pracy doktorskiej obronionej 10 kwietnia 2006 r. na Wydziale Humanistycznym Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach. Promotorem rozprawy był prof. dr hab. Andrzej Felchner, natomiast recenzentami prof. dr hab. Kazimierz Badziak i profesor AŚ dr hab. Marek Przeniosło.

² K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1974 oraz późniejsza i poprawiona wersja *Warszawa 1914–1918*, Warszawa 1989.

³ *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989.

⁴ B. Giladi, *A tale of one city*, New York 1991.

Ze względu na wskazany wyżej zakres w pracy jedynie wspomniano o roli, jaką odegrał Piotrków w procesie formowania się i działalności jednostek Legionów Polskich. Problem ten zasługuje na odrębne badania i aktualnie takowe prowadzi mgr Marta Walak, przygotowująca rozprawę doktorską poświęconą III Brygadzie Legionów Polskich, formowanej w 1915 r. w okolicach Piotrkowa⁵.

Ramy chronologiczne rozprawy określa ogólnie przyjęta chronologia I wojny światowej — sierpień 1914–listopad 1918 r. (w przypadku cezury końcowej przyjęto 1–2 listopada 1918 r. jako datę likwidacji okupacji austriackiej w Piotrkowie Trybunalskim). Ram chronologicznych nie ma potrzeby uzasadniać.

Zasięg zrealizowanych badań wymagał dotarcia i przejrzenia bogatych materiałów źródłowych, bibliograficznych i prasowych. Podstawowe źródła znajdują się w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim i zawarte są w kompletnie zachowanych zespołach: Akta miasta Piotrkowa⁶, C. i K. Komenda Powiatowa w Piotrkowie⁷, Wydział Powiatowy w Piotrkowie⁸, Inspektorat Szkolny w Piotrkowie⁹, Zbiór plakatów i druków ulotnych¹⁰, a także kilkanaście mniejszych zespołów (zbiorów i spuścizn), takich jak: Archiwum Wandy Grabowskiej, Zbiór Karbowski, Zbiór Kazimiery Strzeleckiej, czy też Akta Stanisława Szrednickiego¹¹.

---

⁵ Marta Walak jest doktorantką seminarium zorganizowanego w Instytucie Historii Filii w Piotrkowie Trybunalskim Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach.

⁶ Zespół Akta miasta Piotrkowa liczy w sumie 15 278 jednostek archiwalnych. W składającym się z kilkuset teczek zbiorze, obejmującym okres 1914–1918, znajduje się komplet materiałów ilustrujących działalność Magistratu, a od stycznia 1917 r. Rady Miejskiej Piotrkowa oraz Komitetu Obywatelskiego miasta Piotrkowa. Materiały te stanowią podstawowe i pierwszorzędne źródło do badania dziejów miasta.

⁷ Dobrze zachowana pozostałość aktowa po austriackiej administracji okupacyjnej powiatu piotrkowskiego, zespół C. i K. Komenda Powiatowa w Piotrkowie (K. u. K. Kreiskommando in Piotrków) z lat 1915–1918 zawiera materiały uzupełniające luki występujące w aktach miasta Piotrkowa, np. sprawozdania o stanie sanitarnym miasta, korespondencję powstałą w wyniku sprawowania nadzoru nad administracją miejską.

⁸ Jednostka samorządu terytorialnego pod nazwą Wydział (Rada) Powiatowy funkcjonowała obok Sejmiku Powiatowego od 1917 r. Nadzorowała m.in. sprawy aprowizacyjne, oświatowe i budowlane. Zachowało się bardzo niewiele teczek z początkowego okresu istnienia tej instytucji (1917–1918), dlatego też zespół ten należy traktować jedynie jako drugorzędne źródło informacji.

⁹ Organ odradzającej się administracji polskiej podległy Ministerstwu Oświecenia Publicznego i Wyznań Religijnych rządu Rady Regencyjnej. Utworzony jesienią 1917 r., sprawował nadzór nad szkolnictwem w obrębie okręgu szkolnego (przeważnie obszar jednego lub dwóch powiatów). Jednak niekompletność zespołu w odniesieniu do lat 1917–1918 sprawiła, że nie stanowił on podstawy do prowadzenia badań nad stanem oświaty piotrkowskiej w okresie I wojny światowej.

¹⁰ Zbiór druków efemerycznych z okresu I wojny światowej przechowywanych w Archiwum Państwowym w Piotrkowie charakteryzuje się dużymi rozmiarami — ok. 1 tys. jednostek. Większość to powielenie zarządzeń władz okupacyjnych publikowanych w czasopismach urzędowych. Najcenniejsze są obiekty wydawane przez władze miejskie, np. odezwy Komitetu Obywatelskiego miasta Piotrkowa.

¹¹ Wanda Grabowska była znaną piotrkowską nauczycielką, działaczką społeczną i niepodległościową. Pozostawiona przez nią spuścizna liczy 193 jednostki — przede wszystkim fotografie i druki efemeryczne. Niezwykle ważne są zwłaszcza materiały dotyczące działalności Centralnego Biura Szkolnego. Zbiór Karbowski (materiały pozostałe po Józefie Karbowski, jednym z założycieli Narodowej Partii Robotniczej w Piotrkowie oraz aktywnym działaczu Polskiej Organizacji Wojskowej) zawierają cenne informacje dotyczące życia politycznego miasta. Podobnie Zbiór Kazimiery Strzeleckiej (nauczycielka i działaczka niepodległościowa). Natomiast w Aktach Stanisława Szrednickiego (pierwszy prezes Sądu Najwyższego RP, w 1917 r. prezes Sądu Okręgowego w Piotrkowie) znajduje się zbiór korespondencji dotyczącej powołania w Piotrkowie zawodowej szkoły rolniczej.

Wykorzystano również dokumenty znajdujące się w archiwach państwowych w Krakowie, Łodzi i Warszawie. Interesujące informacje, dotyczące głównie działalności polskich ugrupowań niepodległościowych, a także roli Piotrkowa traktowanego jako zaplecze polskiej irredenty, znajdują się w zespole akt Naczelnego Komitetu Narodowego przechowywanym w Archiwum Państwowym w Krakowie. W bibliotekach dostępny jest też wybór dokumentów NKN opublikowanych w Krakowie w 1917 r.¹²

W Archiwum Państwowym w Łodzi zgromadzone są akta szczebla gubernialnego (z okresu kiedy Piotrków był stolicą guberni piotrkowskiej 1867–1914), w których odszukano pewne informacje dotyczące pierwszych miesięcy wojny — przede wszystkim w zespole Kancelaria Gubernatora piotrkowskiego i Zarząd Żandarmerii Guberni Piotrkowskiej¹³. Niczego do pracy nie wniosła kwerenda akt Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (ewakuowany z miasta już 3 sierpnia 1914 r.) oraz Naczelnika Powiatu Piotrkowskiego (akta zachowały się w stanie niekompletnym, brakuje materiałów wytworzonych w 1914 r.).

Uzupełnieniem kwerendy źródłowej są zbiory archiwów warszawskich — Archiwum Głównego Akt Dawnych (Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Polsce 1915–1918), Archiwum Akt Nowych (Narodowy Związek Robotniczy, Polski Komitet Pomocy Sanitarnej, Centralny Komitet Narodowy, Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego), Centralne Archiwum Wojskowe (Polska Organizacja Wojskowa, Wojskowe Biuro Historyczne, Zbiór rękopisów)¹⁴.

Niestety, przygotowując niniejszą pracę, autor nie mógł skorzystać z archiwaliów kościelnych — w Archiwum Archidiecezjalnym w Łodzi, a przede wszystkim Archiwum Diecezjalnym we Włocławku nie zachowały się materiały dotyczące Piotrkowa w okresie I wojny światowej¹⁵. Natomiast archiwum piotrkowskiego kościoła farnego (w owym czasie na terenie miasta funkcjonowała tylko jedna parafia katolicka pw. św. Jakuba) zachowało się w stanie szczytkowym i nie zawiera żadnych dokumentów z okresu objętego badaniami¹⁶.

---

¹² *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917*, Kraków 1917, zawierają 216 dokumentów.

¹³ W zespole Kancelaria Gubernatora piotrkowskiego odnaleziono materiały o organizacji komitetów obywatelskich oraz ewakuacji urzędów rosyjskich. Natomiast w Zarządzie Żandarmerii Guberni Piotrkowskiej bardzo cenny wykaz mieszkańców Piotrkowa i innych miejscowości guberni piotrkowskiej, który jesienią 1914 r. wstąpili do Legionów Polskich.

¹⁴ W zespole Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Polsce 1915–1918 szczególnie interesujące są fascykły (jednostki) wytworzone przez istniejące tylko kilka miesięcy 1915 r. austriackie Gubernatorstwo Wojskowe w Piotrkowie, natomiast w zespole Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na uwagę zasługują materiały Subkomitetu (Podkomitetu) Guberni Piotrkowskiej. W Zbiorze rękopisów wspomnieć należy mało znaną relację Wandy Grabowskiej dotyczącą działalności POW okręgu piotrkowskiego.

¹⁵ Do 1925 r. Piotrków wchodził w skład diecezji kujawsko–kaliskiej, a po reformie administracji kościelnej, do nowo utworzonej diecezji łódzkiej. Wg informacji udzielonej autorowi przez dyrektora Archiwum Diecezjalnego we Włocławku, ks. dr hab. Witolda Kujawskiego, archiwalia dotyczące Piotrkowa spłonęły podczas pożaru Kurii Biskupiej w 1920 r., w okresie inwazji bolszewickiej. Do Archiwum diecezji łódzkiej przekazano jedynie archiwalia wytworzone w latach 1920–1925. Ocalałe szczątki akt dziekana piotrkowskiego z lat 1810–1904 przechowywane są w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim.

¹⁶ Por. A. Szewczyk, *Archiwum parafialne kościoła farnego pod wezwaniem św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim*, „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego”, 2005, z. 4, s. 135–142.

W historiografii polskiej powstało sporo prac zajmujących się problematyką I wojny światowej (np. ogólne opracowania Jerzego Holzera i Jana Molendy¹⁷, Jana Lewandowskiego¹⁸, Janusza Pajewskiego¹⁹, czy też monografie Jerzego Holzera²⁰, Jana Molendy²¹, Tomasza Nałęcza²², J. Z. Pająka²³, Marka Przeniosły²⁴). W różnych czasopismach naukowych opublikowano też dosyć dużą liczbę artykułów i drobnych przyczynków. Jednak w większości przypadków informacje dotyczące Piotrkowa są rozproszone²⁵.

Bogatą bibliografią dysponuje problematyka oddziaływania wojny na stan zdrowia ludności cywilnej i wojska. Można tu wymienić prace dotyczące okresu I wojny, jak i walk o kształt granic odrodzonego państwa polskiego na początku lat 20. zeszłego wieku. Przede wszystkim prace Elżbiety Więckowskiej poświęcone działalności Komitetu Sapiężyńskiego w Krakowie (1914–1918), służby sanitarnej komitetów obywatelskich Warszawy i guberni warszawskiej (1914–1916) oraz organizacji zwalczania chorób zakaźnych w Polsce, w latach 1918–1924, a także liczne artykuły publikowane przez nią w czasopismach specjalistycznych²⁶. Na uwagę zasługują też artykuły A. Felchnera, J. Sadowskiej i B. Urbanek²⁷.

¹⁷ J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1973.

¹⁸ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980.

¹⁹ J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Warszawa 1978.

²⁰ J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa 1962.

²¹ J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa 1965.

²² T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984.

²³ J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny Komitet Narodowy (1915–1917)*, Kielce 2003.

²⁴ M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003.

²⁵ B. Wachowska, *Zarys społeczno-politycznych dziejów Piotrkowa Trybunalskiego w czasie I wojny światowej*, „Rocznik Łódzki”, t. XXXII, 1982; D. Klemantowicz, *Przemysł metalowo-maszynowy w Piotrkowie Trybunalskim do 1914 r.*, „Rocznik Łódzki”, t. XLV, 1998; B. Hańczakiewicz, *Szpital żydowski imienia Salomei i Markusa Braun w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1850–1939*, „Rocznik Łódzki”, t. XLVI, 1999; P. Perzyna, *Udział chłopa z piotrkowskiego w pracach Tymczasowej Rady Stanu. Przyczynki do działalności politycznej Błażeja Stolarskiego w okresie I wojny światowej*, „Archiwum i Badania nad Dziejami Regionu”, 1999, z. 2; A. Piasta, *Organizacja austriackich władz okupacyjnych szczebla powiatowego i ich pozostałość aktowa na przykładzie k. U. K. Kreiskommando in Piotrków i k. U. K. Kreiskommando in Noworadomsk (1915–1918)*, „Archeion”, t. CV, 2003; M. Dobrowolska, *Działalność Piotrkowskiego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Dobroczynności w Królestwie Polskim w latach 1868–1914*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 6, 2004.

²⁶ E. Więckowska, *Komitet Sapiężyński w walce z chorobami zakaźnymi 1914–1918*, Wrocław 1997; *Spoleczne ogniwa opieki lekarskiej i służby sanitarnej komitetów obywatelskich Warszawy i Guberni Warszawskiej 1914–1916*, Wrocław 1992; *Walka z ostrymi chorobami zakaźnymi w Polsce w latach 1918–1924*, Wrocław 1999; *Walka z chorobami zakaźnymi na ziemiach polskich w latach 1915–1923*, „Zdrowie Publiczne”, 1983, nr 10, s. 527–536; *Formy opieki zdrowotnej na ziemiach polskich w końcu XIX wieku do lat 30 wieku XX*, „Wiadomości Lekarskie”, 1984, nr 13, s. 1049–1055; *Centralny Komitet do Walki z Durem Plamistym (1 sierpnia 1919–5 marca 1920)*, „Przegląd Epidemiologiczny”, 1998, t. 52, nr 1–2, s. 205–214; *Zwalczanie ostrych chorób zakaźnych w pierwszym roku istnienia II RP (1918–1919)*, „Przegląd Epidemiologiczny”, 1999, t. 53, nr 1–2, s. 211–220; *Szczepienia ochronne w zapobieganiu zachorowaniom na ostre choroby zakaźne w Polsce w latach 1918–1923*, „Przegląd Epidemiologiczny”, 1999, t. 53, nr 3–4, s. 395–401.

²⁷ A. Felchner, *Stan zdrowia żołnierzy Wojska Polskiego w 1920 r.*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, 1993, t. 56, z. 4, s. 341–358; *Z problematyki zwalczania chorób zakaźnych w Piotrkowie i powiecie piotrkowskim w latach 1919–1921 — zagadnienia medyczne i społeczne*, w: *Choroba jako zjawisko społeczne i historyczne*, pod red. B. Plonki-Syroki, Wrocław 2001; J. Sadowska, *Zwalczanie ostrych chorób zakaźnych w Polsce w dwudziestolecu międzywojennym (1918–1939)*, „Przegląd Epidemiologiczny”, 1997, t. 51, z. 3,

Nie ma zbyt wielu pamiątek, a także relacji odnoszących się do dziejów Piotrkowa w okresie I wojny światowej. W pracy wykorzystano m.in. wspomnienia znanego działacza galicyjskiej prawicy dr. Jana Hupki, który przebywał w Piotrkowie wiosną 1915 r. jako delegat Komisji Apropowacyjnej NKN²⁸, współpracownika Biura Prasowego Departamentu Wojskowego, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego dr. Jana Dąbrowskiego²⁹, lekarki współpracującej z Departamentem Wojskowym, założycielki ambulatorium dla najbiedniejszych mieszkańców Piotrkowa, Julii Świtalskiej-Fularskiej³⁰, adiutanta komendanta Legionów Polskich por. Augusta Krasickiego³¹, teksty autobiograficzne późniejszego komendanta głównego AK, a przed 1918 r. piotrkowskiego skauta i żołnierza Legionów Polskich, gen. Stefana Grota-Roweckiego³², a także drobne teksty wspomnieniowe uczniów i pedagogów piotrkowskich szkół, opublikowane w księgach pamiątkowych zjazdów absolwentów³³. Doskonale materiału porównawczy, dotyczący przede wszystkim Radomia i Sandomierza, zawiera dziennik księdza Józefa Rokosznego³⁴.

Niezwykle ważnym źródłem informacji z różnych dziedzin życia była kwerenda gazet i czasopism ukazujących się w Piotrkowie w latach 1914–1918. Miasto uzyskało wówczas status ważnego ośrodka wydawniczego, a takie periodyki, jak np. „Wiadomości Polskie” czy też „Dziennik Narodowy” uznawane były za tytuły o zasięgu ogólnopolskim. Wiele wniosły też czasopisma lokalne — „Kronika Piotrkowska”³⁵, organ Komitetu Obywatelskiego miasta Piotrkowa „Chwila Obecna” czy też pismo Piotrkowskiego Komitetu Narodowego „Głos Piotrkowski”. Większość z nich funkcjonowała krótki czas na rynku prasowym, jednak — co ciekawe — upadające tytuły były szybko zastępowane nowymi. Dlatego też prasę słusznie traktowałem jako uzupełniające źródło informacji. Zaprezentowane wyżej materiały pozwoliły ukazać szeroki obraz Piotrkowa Trybunalskiego w czasie dokonujących się w błyskawicznym tempie zmian na mapie politycznej Europy.

Rozprawa składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz zakończenia. Struktura pracy ma charakter problemowy, natomiast w obrębie rozdziałów — chronologiczny³⁶.

---

s. 321–328; B. Urbanek, *Lekarze, a inne zawody medyczne na przełomie XIX i XX w. (Felczery i utworzenie zawodu pielęgniarstwa)*, „Medycyna Nowożytna”, 2000, t. 7, z. 1, s. 77–85.

²⁸ J. Hupka, *Z czasów wielkiej wojny. Pamiętnik niekomatanta*, Lwów 1937.

²⁹ J. Dąbrowski, *Dziennik 1914–1918*, Kraków 1977.

³⁰ J. Fularska-Świtalska, *Wspomnienia lekarki legionowej*, Lwów–Warszawa 1937.

³¹ A. Krasicki, *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914–1916*, Warszawa 1988.

³² S. Grot-Rowecki, *Wspomnienia i notatki autobiograficzne (1906–1939)*, oprac. A. Kunert, J. Szyrmer, Warszawa 1988.

³³ *Jednodniówka z okazji zjazdu koleżeńskiego b. wychowanek i nauczycielstwa szkoły daw. H. Domańskiej i Gimnazjum Zrzeszenia w dniu 8 kwietnia 1934 roku, Piotrków 1934; Jubileuszowy zjazd b. wychowanek i wychowawców Gimnazjum Żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim 13–14 czerwiec 1959 r.* Księga pamiątkowa.

³⁴ J. Rokoszyński, *Dziennik Wielkiej Wojny 1914–1916*, oprac. W. Caban, M. Przeniosło, t. 1–2, Kielce 1998.

³⁵ W 2005 r. ukazała się praca (praca magisterska nagrodzona przez Prezydenta Miasta Piotrkowa Trybunalskiego) zajmująca się m.in. problematyką Piotrkowa na łamach tego czasopisma. Zob. A. Pielużek, *Piotrków i powiat piotrkowski w świetle „Kroniki Piotrkowskiej” 1910–1914*, Piotrków Trybunalski 2005.

³⁶ K. Dunin-Wąsowicz, autor wspomnianej już wcześniej monografii Warszawy w latach 1914–1918 podzielił swoją pracę na osiem nierównych pod względem objętości rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawił historię polityczną miasta w poszczególnych (trzech) okresach wojny. W kolejnych analizował rozwój przestrzenny i architektoniczny, strukturę ludności, stosunki gospodarcze, administrację miejską, położenie materialne i życie codzienne oraz oświatę i życie kulturalne Warszawy. Budując konstrukcję swojej rozprawy, mógłem do pewnego stopnia wykorzystać rozwiązania przyjęte w książce prof. Du-

W rozdziale pierwszym — *Struktura władz miasta* scharakteryzowano administrację Piotrkowa, stosując następujące cezury wewnętrzne: Komitet Obywatelski miasta Piotrkowa praktycznie zarządzający Piotrkowem, przy skromnym udziale Magistratu, w okresie sierpień 1914–29 maj 1915 r., Magistrat i zarząd komisaryczny (c. i k. Komisarzem Miasta Piotrkowa był w drugiej połowie 1916 r. oficer austriacki mjr Franciszek Mach) do wyborów komunalnych przeprowadzonych w grudniu 1916 r., Rada Miejska i Zarząd Miejski wyłonione w wyniku wyborów samorządowych w grudniu 1916 r., a ukonstytuowane w styczniu 1917 r.³⁷ W osobnym podrozdziale zawarto też krótką charakterystykę austriackiej administracji okupacyjnej szczebla powiatowego (c. i k. Komenda Powiatowa i jej liczne agendy). Przez cały okres wojny, ze szczególnym nasileniem w latach 1915–1917, administracja okupacyjna wywierała decydujący wpływ na całość życia politycznego, gospodarczego i społecznego miasta. Władzom cywilnym — Komitetowi Obywatelskiemu, Magistratowi i później Radzie Miejskiej pozostawiono niewielki zakres swobody decyzyjnej, egzekwując z całą stanowczością doraźny interes państwa okupacyjnego (co było bardzo widoczne w polityce gospodarczej i finansowej).

W rozdziale drugim — *Życie gospodarcze miasta* wraz z charakterystyką aktów normatywnych administracji austriackiej (Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie, Komeny Powiatowej w Piotrkowie) przedstawiono główne kierunki polityki gospodarczej okupanta — bezwzględną eksploatację surowców i siły roboczej, demontaż zakładów przemysłowych poprzez rekwizycje surowców, nagromadzonych zapasów, maszyn i urządzeń, a także kwatery wojskowe i reglamentację sprzedaży. Stagnacja, a raczej upadek gospodarczy miasta przekładały się na kondycję finansów miejskich i anormalną konstrukcję budżetów, które budowano przez narastające zadłużenie. W zasadzie włodarze miasta całą swoją energię obracali na zabieg o kolejne środki finansowe i odwleczenie katastrofy. Większość zakładów przemysłowych miasta stała zamknięta i zdewastowana bądź też pracowała nieregularnie, np. huty szkła „Kara” i „Hortensja”. Zakłady rzemieślnicze ograniczane brakiem surowców i swobody w zbycie produktów nie były w stanie wykorzystać swojego potencjału, a ich właściciele powiększali grono nędzarzy. Zamknięte zakłady nie mogły dać zatrudnienia robotnikom, zmuszając ich do szukania pomocy w instytucjach dobroczynnych bądź też szukania pracy wewnątrz monarchii Habsburgów. W sytuacji notorycznych braków w zaopatrzeniu wydawać by się mogło, że kwitnąć powinno rolnictwo. Niestety, kilkuset piotrkowskich rolników dotkliwie odczuwało przymusowe dostawy po cenach urzędowych, jak również brak środków produkcji — nawozów sztucznych, koni pociągowych i uprzęży (większość zwierząt została zarekwirowana przez walczące armie).

W rozdziale trzecim — *Warunki bytowe ludności* najpierw omówiono zmiany przestrzenne (powiększanie obszaru miasta przez włączenie w jego granice terytorialne wsi wyodrębnionych

---

nin-Wąsowicza — dotyczy to przede wszystkim rozdziałów dotyczących stosunków gospodarczych, warunków życia ludności, oświaty i kultury narodowej. Różne pozycje Piotrkowa i Warszawy w hierarchii miast nie pozwalało też na przyjęcie przeze mnie w całości, jako optymalnej, struktury pracy zastosowanej przez prof. Dunin-Wąsowicza. Nie widziałem np. sensu w wyodrębnianiu osobnego rozdziału poświęconego gospodarce komunalnej (Dunin-Wąsowicz poświęcił tej problematyce 7 stron formatu A-5), umieszczając te kwestie w rozdziale o życiu gospodarczym miasta. Podobnie uczyniłem z analizą stosunków ludnościowych i rozwojem przestrzennym oraz architektonicznym (są w rozdziale omawiającym warunki bytowe).

³⁷ Zajmując się podwójną strukturą administracji miejskiej, którą w początkowym okresie wojny stanowiły Komitet Obywatelski oraz Magistrat, nie unikałem pewnych powtórzeń. Niemniej mają one uzasadnienie w konstrukcji pracy oraz charakterze i kompetencjach ww. instytucji.

z obszaru gmin wiejskich Szydłów i Uszczyn (Bugaj, Kolonia Moryc, Starostwo, Karolinów) i scharakteryzowano strukturę demograficzną ludności, a potem dopiero problemy aprowizacji mieszkańców, organizację i formy pomocy społecznej i na końcu zagadnienia związane ze stanem zdrowia i opieką medyczną. W wyniku powiększenia obszaru miasta liczba ludności uległa znacznemu zwiększeniu, tak że pomimo ubytków spowodowanych na początku wojny mobilizacją rosyjską i ewakuacją urzędów liczba ludności Piotrkowa wzrosła, przekraczając w 1917 r. 42 tys. Dominowała narodowość polska oraz żydowska — ta ostatnia stanowiła ok. 1/3 całości. Władze miejskie przez cały okres wojny borykały się z olbrzymimi problemami związanymi z zaopatrzeniem ludności w żywność oraz produkty przemysłowe — odzież, obuwie, opał i naftę. W strukturach władz miejskich odpowiedzialność za dystrybucję spoczywała na Komisji Apropowizacyjnej oraz instytucjach społecznych, takich jak Komitet Ratunkowy miasta Piotrkowa, czy też towarzystwa dobroczynności (osobne dla chrześcijan i Żydów). Ciężkie położenie materialne ludności, chroniczne niedożywienie i brak higieny rzutowały na ogólny stan zdrowia i pojawiające się w różnym nasileniu choroby epidemiczne (cholera, dur). Piotrków dysponował w owym czasie niewystarczającym zapleczem medycznym. W dwóch szpitalach miejskich — Św. Trójcy i Żydowskim brakowało łóżek (część zarezerwowano na potrzeby wojska), dlatego też znacznym nakładem środków uruchomiono dwa szpitaliki epidemiczne na Bugaju i Szczekanicy. Brakowało natomiast oddziału położniczego, a chore wenerycznie kobiety przewożono do szpitala w Dęblinie. Należy zaznaczyć, że administracja okupacyjna przeprowadziła przymusowe szczepienie dzieci przeciwko ospie prawdziwej i akcję szczepień przeprowadzono, co korzystnie wpłynęło na walkę z tą groźną chorobą.

W rozdziale czwartym *Oświata i kultura* podjęto problemy związane z dziedziną, która, paradoksalnie, znalazła podczas okupacji doskonałe warunki do rozwoju. W wyniku strajku szkolnego z 1905 r. oraz reform państwa rosyjskiego zapoczątkowanych rewolucją 1905 r. prywatne szkolnictwo polskie mogło się oficjalnie rozwijać, choć z dużymi jeszcze oporami. Do sierpnia 1914 r. funkcjonowało w Piotrkowie 13 publicznych szkół elementarnych oraz 3 prywatne szkoły średnie szczebla gimnazjalnego — Szkoła Polska (męska) oraz Zakłady Naukowe Żeńskie Henryki Domańskiej i Heleny Trzcńskiej. W pierwszym roku wojny władze miejskie nie były w stanie sfinansować działalności szkół elementarnych, które przez drugą połowę roku szkolnego 1914 stały nieczynne (15). Dopiero po uregulowania spraw budżetu szkolnego składającego się przede wszystkim z przymusowego podatku szkolnego ściąganego od mieszkańców, placówki oświatowe miały warunki do normalnej działalności. Nadzór nad szkolnictwem elementarnym sprawował początkowo inspektor szkolny będący etatowym urzędnikiem austriackiej Komendy Powiatowej. Poprawa nastąpiła jesienią 1917 r. po przejęciu szkolnictwa przez inspektoraty szkolne podległe bezpośrednio Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego rządu Rady Regencyjnej. Funkcjonujące przed wojną gimnazja rządowe — męskie i żeńskie nie wznowiły oczywiście nauki. Prywatne szkoły średnie zmuszone były borykać się z permanentnymi brakami środków, pomimo to potrafiły przetrwać, a nawet rozbudowywać swoje zaplecze. Pod koniec wojny w Piotrkowie działały dwa gimnazja męskie (Szkoła Polska i Gimnazjum Filologiczne ks. Janowskiego), dwa żeńskie (zakłady Domańskiej i Trzcńskiej oraz seminarium nauczycielskie i szkoła handlowa. Jesienią 1918 r. Szkoła Polska została upaństwowiona. Tolerancyjna postawa administracji okupacyjnej i ulokowanie w Piotrkowie instytucji związanych z NKN — przede wszystkim Departamentu Wojskowego sprzyjały rozwojowi kultury polskiej. W mieście dawały przedstawienia teatry amatorskie i zawodowe (Teatr Polski z Łodzi), wyświetlano filmy, organizowano koncerty i odczyty popularnonaukowe. Niezwykle prężnie działały piotrkowskie drukarnie, tworząc z Piotrkowa znaczący ośrodek

wydawniczy (w Drukarni Państwowej drukowano m.in. „Wiadomości Polskie” i „Dziennik Narodowy”).

W czasie I wojny światowej, a zwłaszcza w latach 1915–1916, Piotrków otrzymał od historii swoje przysłowiowe pięć minut, stając się ważnym ośrodkiem i zapleczem dla polskiego życia politycznego. W rozdziale piątym — *Życie polityczne miasta* scharakteryzowano najważniejsze podmioty polityczne funkcjonujące w mieście oraz ich poczynania na tle sytuacji ogólnokrajowej. W Piotrkowie ulokowały swoje oddziały najważniejsze polskie stronnictwa polityczne — PPS, NZR, PSL „Wyzwolenie” i pomniejsze grupy — agenda Centralnego Komitetu Narodowego pod nazwą Piotrkowski Komitet Narodowy, Liga Kobiet Pogotowia Wojennego, Liga Państwowości Polskiej. Także w tym mieście znalazły siedzibę tajne lub półtajne ugrupowania niepodległościowe, takie jak PON i POW oraz agendy NKN, przede wszystkim Departament Wojskowy z płk. W. Sikorskim na czele. Tak duża komasacja struktur polityczno-wojskowych sprawiła, że Piotrków zaczęto nazywać nawet „zastępczą stolicą” (takie określenie wystąpiło w korespondencji delegatów NKN w Królestwie Polskim). Oczywiście po wydaniu aktu 5 listopada i następujących po nim pracach nad stworzeniem struktur niezależnego państwa polskiego swoją zwyczajową rangę odzyskała Warszawa. W przyszłości Piotrków miał stać się wyłącznie prowincjonalnym miastem powiatowym.

Reasumując, należy stwierdzić, że czteroletni okres okupacji wojskowej Piotrkowa całkowicie przeobraził życie miasta. We wszystkich dziedzinach dokonały się zmiany mniej lub bardziej trwałe. Negatywne skutki wojny, podobnie jak i w innych miastach, odczuła miejscowa gospodarka — zakłady przemysłowe i warsztaty rzemieślnicze były zdewastowane długoletnim kwaterunkiem wojskowym, rekwizycjami maszyn, odcięciem od tradycyjnych rynków zbytu oraz brakiem inwestycji w nowe technologie. Upadek gospodarczy rzutował na wiele dziedzin życia, poczynając od niestabilnych i zadłużonych finansów miejskich, a kończąc na powszechnym zubożeniu mieszkańców, których utrzymanie obciążało w jakimś stopniu władze miasta i lepiej sytuowane warstwy. Jednak bilans okupacji austriackiej nie byłby uczciwy i kompletny bez wykazania pozytywnych efektów dokonujących się przemian. Z całą pewnością skorzystała cała domena kulturalno-oświatowa. Władze austriackie nie przeszkadzały, a wręcz sprzyjały rozwojowi polskiego szkolnictwa różnego szczebla, a także dynamicznym przejawom odradzającego się życia kulturalnego (szczególnie widoczne po rozpoczęciu realizacji postanowień aktu 5 listopada). Można wręcz stwierdzić, i nie będzie to zbyt przesadą, że społeczeństwo polskie zachłystywało się wolnością w sferze kultury. Kontrast pomiędzy polityką władz rosyjskich a okupacyjnej administracji austriackiej był bardzo widoczny i wręcz oczywisty. Mieszkańcy Piotrkowa i pozostałych miast Królestwa doświadczyli jeszcze jednej pozytywnej zmiany — po ponad pięćdziesięciu latach doczekali się przywrócenia samorządu lokalnego i odzyskania wpływu na lokalną politykę. W konkluzji należy stwierdzić, że okupacja, jak każde zjawisko, miała swoje dobre i złe strony. Dlatego też, zdaniem autora, należy poprzestać na ich wyliczeniu bez formowania końcowej oceny całościowej, która siłą rzeczy będzie musiała mieć charakter niepełny i subiektywny. Należy też pamiętać o tym, że Austriacy zarządzali krajem okupowanym, a nie własnymi prowincjami. Tym samym nie byli zobligowani do traktowania Królestwa Polskiego jakimiś szczególnymi względami.